

Коляда Н. М. Організація бібліотечної справи в недільних школах України (друга половина XIX ст. – початок XX ст.) / Н. М. Коляда // Наукові записки / Ред. Кол.: В.Ф. Черкасов, В. В. Радул, Н.С. Савченко та ін. – Вип. 149. – Серія: Педагогічні науки. – Кропивницький : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2016. – 174 с. – С. 10–14.

УДК 37 (09) (477)

КОЛЯДА Наталія Миколаївна

доктор педагогічних наук, професор,
завідувач кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи

Уманського державного педагогічного університету

імені Павла Тичини

Koliada_n@mail.ru

**ОРГАНІЗАЦІЯ БІБЛІОТЕЧНОЇ СПРАВИ
В НЕДІЛЬНИХ ШКОЛАХ УКРАЇНИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА XIX СТ. – ПОЧАТОК XX СТ.)**

У статті узагальнено досвід роботи бібліотек недільних шкіл України другої половини XIX ст. – початку XX ст.

Недільні школи – це нетрадиційні безплатні освітні заклади для дітей та дорослих із навчанням у неділю (для учнів єврейської національності – в суботу) та в святкові дні.

Автором розкрито законодавчі основи, принципи та структуру організації бібліотечної справи у недільних школах, висвітлено процес формування книжкових фондів, специфіку критико-бібліографічної роботи в навчально-методичній роботі „недільників” і т.д.

Бібліотека недільної школи виконувала роль керівного центру позакласного читання учнів, самоосвіти вчителів, критико-бібліографічної роботи „недільників” та своєрідним ядром поширення грамотності серед місцевого населення.

Ключові слова: бібліотека, недільні школи, критико-бібліографічна робота, позакласне читання.

В статье обобщен опыт работы библиотек воскресных школ Украины второй половины XIX – начала XX в.

Воскресные школы-- это нетрадиционные бесплатные образовательные учреждения для детей и взрослых с обучением в воскресенье (для учащихся еврейской национальности – в субботу) и в праздничные дни.

Автором раскрыты законодательные основы, принципы и структуру организации библиотечного дела в воскресных школах, отражен процесс формирования книжных фондов, специфику критико-библиографической работы в учебно-методической работе „воскресников” и т.д.

Библиотека воскресной школы выполняла роль руководящего центра внеклассного чтения учащихся, самообразования учителей, критико-библиографической работы "воскресников" и своеобразным ядром распространения грамотности среди местного населения.

Ключевые слова: библиотека, воскресные школы, критико-библиографическая работа, внеклассное чтение.

Постановка проблеми. Сучасна парадигма освіти потребує критичного осмислення нашого минулого з метою творчого використання кращих здобутків в історії педагогічної науки у практиці роботи національної школи України. Зокрема, цікавим і корисним для сучасників є досвід організації бібліотечної справи в недільних школах України другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукової літератури, присвяченої діяльності недільних шкіл, дає підстави говорити про недостатній рівень розробленості даної проблеми в цілому та її окремих

аспектів зокрема. Більшість сучасних дослідників – Н.Фрідьєва, М.Мухін, О.Мазуркевич, Л.Вовк, Н.Побірченко, Л.Бондар, О.Жукова та ін. – розглядають лише окремі напрямки бібліотечної роботи „недільників” у контексті висвітлення розвитку українського громадсько-просвітницького руху другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст.

Мета статті полягає у розкритті та узагальненні досвіду роботи бібліотек недільних шкіл України другої половини х1х ст. – початку ХХ ст.: визначенні законодавчої основи, принципів та структури діяльності, висвітленні процесів формування книжкових фондів, специфіки критико-бібліографічної роботи в навчально-методичній роботі „недільників” і т.д.

Виклад основного матеріалу дослідження. Недільні школи – це нетрадиційні безплатні освітні заклади для дітей та дорослих із навчанням у неділю (для учнів єврейської національності – в суботу) та в святкові дні. Перша українська недільна школа була відкрита 11 жовтня 1859 р. в Києві у приміщенні Подільського повітового дворянського училища студентами університету Св. Володимира [12, с. 17]. Приклад перших „недільників” підхопили учасники громадсько-педагогічного руху інших регіонів. Протягом 1859-1862 рр. (до сумнозвісної „тимчасової” заборони недільного руху 10 червня 1862 р. з метою „перетворення ... на нових основах” [1, с. 61]) в Україні за наявними даними діяло щонайменше 115 недільних (та суботніх) шкіл, а до революції 1917 р. – 112 [5, с. 35].

За словами сучасників, „сила недільної школи та її вплив на розвиток учнів заключалися, головним чином, у її бібліотеці” [13, с. 141]. Тому майже всі недільні школи з перших же днів діяльності відкривали свої власні бібліотеки, книжковий запас яких щорічно поповнювався. Відповідно до статистики всі приватні недільні школи мали свої бібліотеки, причому фонди окремих із них (наприклад Харківської приватної жіночої) могли змагатися з багатьма великими бібліотеками – читальнями сучасності.

Організація діяльності бібліотек недільних шкіл (структура, час роботи, порядок видачі і прийому літератури, склад працівників і т.д.) була

різноманітною. В одних школах видача книг відбувалась до початку занять, в інших – на перервах і в кінці навчального дня. Бібліотеки деяких недільних шкіл не припиняли діяльність і під час літніх канікул, серед них – Харківська та Севастопольська приватні жіночі недільні школи [13, с. 135–136, 145]. Крім цього ученицям недільної школи Х.Алчевської на літній період видавались посвідчення, за якими вони користувались літературою чотирьох великих міських бібліотек-читалень Товариства грамотності! [1, с. 230].

У зв'язку з обмеженістю навчального часу діяльність бібліотек недільних шкіл мала чітко визначену структуру. Для врегулювання „такої складної і обширної справи”, як прийом і видача книг, у багатьох недільних школах існували особливі правила. Зокрема „Правила користування бібліотекою” (всього 10 пунктів), затверджені педагогічними зборами Харківської приватної жіночої недільної школи, чітко визначали обов'язки учнів та працівників бібліотеки [1, с. 182, 184-185].

Необхідною умовою раціональної роботи бібліотеки недільної школи було опитування змісту прочитаного (шляхом використання так званого методу „перепитування прочитаного”, розробленого викладачами Харківської приватної жіночої недільної школи) у формі бесід, письмових відгуків, анкетування з метою контролю за позакласним читанням, виявлення підготовленості учнів до читання тих чи інших книг та з'ясування придатності книги для читання, її переваг та недоліків. Для зручності опитування викладачі користувалися переліком запитань, вміщеним на внутрішній обкладинці книги [4, с. 27]. У деяких недільних школах учителі вели спеціальні щоденники, до яких заносили свої спостереження, „зошит рецензій” та „каталог” з короткою характеристикою усіх бібліотечних книг [9, с. 132].

З метою виявлення придатності літератури для народного читання на кожну книгу заводився „особовий лист” (картка №12), на звороті якого містилась інформація про зміст книги та рецензія (ухвалена педагогічними зборами). За цими картками укладались каталоги шкільної бібліотеки. При

видачі літератури читач отримував одну або кілька (в залежності від кількості взятих книг) карток іншої форми (№13), в яких зазначались: фамілія учня, назва книги, день видачі і прийому і т.п., а на звороті – відгук про прочитане. Крім цього з метою врахування літературних вподобань учнів велась бібліотечна статистика у формі анкет (опитувальних листів) [4, с. 26; 3, с. 304; 6, с. 6].

У процесі з'ясування питання про доступність художньої літератури для „читача з народу” розроблявся метод „вивчення читацьких інтересів”. З метою систематизації та об'єднання критико-бібліографічної роботи „недільників” на базі Харківської приватної жіночої недільної школи під час засідання педагогічних зборів 11 січня 1882 р. було створено комісію у складі 20 осіб (15 учителів цієї недільної школи і 5 представників іногородніх шкіл – Києва, Москви, Петербурга та ін.). До експериментальної зони дослідження увійшли, крім школи Х.Алчевської, Харківська чоловіча недільна школа, народна школа с.Олексіївки Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії, однокласне училище і вечірня школа для дорослих с.Наумове Курської губернії та народні читання для селян (в основному південних губерній) [9, с. 132–133].

Дані, отримані під час критико-бібліографічного дослідження викладачів Харківської приватної жіночої недільної школи у співпраці з учителями інших недільних шкіл і фахівцями з різних галузей знань, стали цінним матеріалом для створення великої тритомної методико-бібліографічної праці – критично анотованого, з широким використанням рецензій викладачів та відгуків читачів покажчика книг для народного і дитячого читання „Що читати народу?”. Перший том цієї фундаментальної праці вийшов у 1884 році, другий – у 1889 р. (2-ма виданнями), третій – у 1906 р. Покажчик містить аналіз 4183 видань! Із загальної кількості розглянутих книг 1680 (тобто 38%) становили видання художньої літератури – твори зарубіжних письменників, класиків російської літератури, українських письменників. Крім літературного у покажчику були

представлені наступні відділи: духовно-моральний, природознавство, історія, біографія, географія і подорожі, земська справа і народне господарство [14].

Вихід у світ покажчика „Що читати народу?” був схвально зустрінутий вітчизняною педагогічною громадськістю. У більшості періодичних видань Росії й України були опубліковані численні повідомлення, рецензії та відгуки – В.Водовозова, Л.Толстого, Г.Успенського, А.Чехова, В.Короленка, С.Ковалевської, М.Лисенка, В.Фігнер, М.Шелгунова та ін. (зокрема, далеко не за повними даними, рецензії та відгуки на 1-й том книги містились у 35 періодичних виданнях!). Покажчик „Що читати народу?” також отримав високе визнання світової освітньої громадськості: найвища нагорода – „Diplome d'honneur”, присуджена журі педагогічної секції 1-ї Паризької Всесвітньої виставки (1889 р.), а також найвищі нагороди міжнародних виставок у Антверпені та Чикаго. [9, с. 79, 144-149].

Питанню доступності та сприймання літературних творів, методиці організації, проведення і добору матеріалу для позакласного читання та діяльності шкільної бібліотеки присвячена група матеріалів „Хроніки народних бібліотек” і „Хроніки недільних шкіл” (спеціальної рубрики „недільників” у журналі „Русская школа” (1897-1907 рр.)): добірки з дослідження, які ввійшли до 3-го тому покажчика „Що читати народу?”, статті Х.Алчевської, М.Салтикової, Р.Хлебнікової, А.Левицького, П.Казанцева та ін. [7; 8; 13, с. 321–334].

У зв'язку з тим, що недільні школи було прирівнено до загального типу приходських, а згодом – початкових народних училищ, перелік книг, допущених у їхні бібліотеки, штучно обмежувався виданнями, розрахованими на дитячий вік (незважаючи на значний контингент дорослих учнів). Це питання, як уже зазначалось, розглядалось на XI секції („Загальних питань”) 2-го З'їзду російських діячів з технічної та професійної освіти та під час роботи Всеросійської виставки у Нижньому Новгороді (1896 р.), позитивним наслідком роботи яких став дозвіл на поповнення бібліотек недільних шкіл деяких навчальних округів за каталогами народних

бібліотек-читалень (відповідно до циркуляру Міністерства народної освіти від 8 серпня 1896 р.) [7, с. 59; 3, с. 255–266]. Проте такий значний крок назустріч „недільникам” не вирішив даної проблеми, оскільки перелік книг, допущених у народні бібліотеки, також був розрахований переважно на читачів дитячого віку [1, с. 187]. І навіть після відміни особливого каталогу для народних бібліотек та надання їм права на комплектування книгами, дозволеними загальною цензурою, питання забезпечення недільних шкіл належною літературою в деяких навчальних округах залишилось відкритим.

Поступово з розвитком громадсько-педагогічного руху „недільників” книжкові фонди бібліотек недільних шкіл стали поповнюватися за каталогами літератури, спеціально розробленими для такого типу народно-просвітницьких закладів. Зокрема каталоги для шкільних бібліотек у вигляді додатків до 1-го і 2-го томів покажчика для народного і дитячого читання „Що читати народу?” („Каталог книг, одобрених книгою „Что читать народу?”) були розроблені учителями школи Х.Алчевської; у 1895 р. викладачі Московської чоловічої недільної школи видали каталог книг для бібліотек недільних шкіл, основою якого став перелік літератури, ухвалений бібліотечною групою Комісії недільних шкіл при Московському Комітеті грамотності (додатки до цього каталога публікувались у 1-му, 2-му та 3-му випусках збірника „Общее дело”) [10, с. 447–479].

У недільних школах, де бібліотечна справа була поставлена на висоті, існувало декілька списків книг: систематичний, тематичний, предметний, за ступенем складності, за віком і рівнем грамотності читача, для читання вголос учителем, за певними програмами і т.п. [4, с. 27; 6, с. 6]. Так книжковий фонд недільної школи Х.Алчевської розподілявся за відділами (белетристики, релігійно-моральний, історичний, природно-науковий, географічний, біографічний), а для працівників бібліотеки існували так звані „керівні” списки книг, складені з урахуванням віку та рівня підготовки читачів (наприклад зошити „Книга дорослих” – для учнів 1-го, 2-го і 3-го

років навчання, зошит „Російський буквар” – для малолітніх) [1, с. 182; 9, с. 112].

Адміністрація недільних шкіл намагалася щорічно поповнювати фонди своїх бібліотек. У недільній школі Х.Алчевської існувала особлива „Комісія по розгляду нових книг”, члени якої знайомилися з новинками, придатними для шкільної бібліотеки, рецензували їх та постійно поновлювали „керівні” списки книг. У справі поповнення бібліотеки брали участь усі працівники школи, які записували назви книг, рекомендованих для придбання, у спеціальний зошит [9, с. 110–111]. У деяких недільних школах практикувалась участь учнів у діяльності шкільної бібліотеки – закупівлі книг, укладанні каталогів, видачі книг і т.п. [4, с. 28].

З метою залучення всіх учнів до читання книг в недільних школах велась велика й копітка робота. Протягом 1897 – 1898 н.р. послугами бібліотеки Харківської приватної жіночої недільної школи скористались 525 учениць (72%), які прочитали 7 437 книг, тобто в середньому за один навчальний день видавалось 212 одиниць літератури [9, с. 111]. За підрахунками П.Вахтерова, один учень середньостатистичної недільної школи протягом навчального року брав у бібліотеці 20 книг [3, с. 301]. Відповідно до даних Міністерства народної освіти у бібліотеках недільних шкіл Російської імперії щорічно видавалось близько півмільйона книг! (1 учень чоловічої недільної школи перечитував у середньому 9 книг, жіночої – 8, а спільної – 11).

Крім учнів та випускників бібліотеками недільних шкіл користувалися сторонні особи, зокрема, місцеве населення (на основі статутів про приходські училища Міністерства народної освіти від 8 грудня 1828 р. і 1867 р. та циркуляра міністра народної освіти від 23 січня 1871 р.) [13, с. 145; 3, с. 302]. Наприклад у Хорольській недільній школі Полтавської губернії працювала бібліотека „на два відділи”: 1-й – так званий „рухомий” (складався з книг для подарунків „найбіднішим грамотним людям”, передачі до в’язниць і лікарень); 2-й – фонд для безплатного читання „на місці” (в

залі), який відповідно задуму засновників мав „покласти початок” для публічної бібліотеки. Меценати (князь Цертелєв та Устінов) пожертвували на цю справу 125 карбованців сріблом [11].

У більшості бібліотек недільних шкіл діяв відділ для викладачів - учительська бібліотека, фонд якої складався з педагогічних журналів, літератури з питань освіти дорослих, різноманітних керівництв, навчально-методичних посібників, книг для додаткового читання учнів і т.п. Так бібліотека для учителів Одеської жіночої недільної школи нараховувала 19 одиниць літератури (77 томів) [13, с. 145, 348]. Комплектування учительської бібліотеки недільної школи проводилось на підставі відстеження та відбору викладачами нових видань з того чи іншого предмета, освітніх матеріалів у періодиці та систематичного інформування про ці новинки членів педагогічних зборів. За свідченням сучасників (М.Корфа, М.Пирогова та інших) у бібліотеках недільних шкіл були „всі наші педагогічні журнали”: „Народная школа”, „Народное чтение”, „Учитель”, „Детский сад”, „Педагогический сборник”, „Божий мир”, „Детский мир”, „Детское чтение”, „Чтение для солдат” та ін.

Таким чином, бібліотека недільної школи виконувала роль керівного центру позакласного читання учнів, самоосвіти вчителів, критико-бібліографічної роботи „недільників” та своєрідним ядром поширення грамотності серед місцевого населення.

Висновки і перспективи подальших розвідок напряму. У результаті проведеного наукового дослідження було розкрито та узагальнено практичний внесок діячів недільних шкіл України другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст. у становлення та розвиток критико-бібліографічної справи. Форми і методи роботи з книгою у шкільній бібліотеці, засоби і прийоми читання літературних творів, методика контролю за прочитаним, принципи критико-бібліографічної роботи „недільників” ... понині становлять великий інтерес для педагогічної науки. Тому найбільш актуальною перспективою подальших розвідок у даному напрямку є пошуки шляхів творчого

використання досвіду діяльності бібліотек українських недільних шкіл минулого у практиці роботи сучасної національної школи.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Абрамов Я. В. Наши воскресные школы: Их прошлое и настоящее / Я. В. Абрамов. – СПб., 1900. – 351 с.
2. Бондар Л. Христина Алчевська – організатор освітньої справи в Україні / Л. Бондар // Рідна школа. – 2002. – № 2. – С. 60–62.
3. Вахтеров В. П. Внешкольное образование народа / В. П. Вахтеров. – М. : Изд. Тов-ва И.Д.Сытина, 1896. – 380 с.
4. Вахтерова Э. О. Как открыть, организовать и вести воскресную или вечернюю школу (классы) взрослых в деревне и в городе / Э. О. Вахтерова. – М. : Тип. И. Д.Сытина, 1917. – 59 с.
5. Вовк Л. П. Громадсько-педагогічне сподвижництво в Україні (етапи і особливості) / Л. П. Вовк. – К. : ТОВ „МФА”, 1997. – 178 с.
6. Вольфсон Д. Отчетность воскресной школы / Д. Вольфсон. – Томск : Тов-во скоропечатни А. А. Левенсон, 1903. – 48 с.
7. К вопросу о библиотеках воскресных школ // Русская школа. – 1900. – № 9. – С. 59.
8. Казанцев П. Библиотека воскресной школы / П. Казанцев // Русская школа. – 1903. – № 1. – С. 72–78.
9. Мухін М. Педагогічні погляди і освітня діяльність Х. Д. Алчевської / М. Мухін. – К. : Вища школа, 1979. – 184 с.
10. Окулич Т. Добавление к каталогу библиотеки воскресной школы / Т. Окулич / Общее дело. – Вып. 1. – М. : Книжное дело, 1905. – С. 447–479.
11. Переписка с директором училищ Полтавской губернии об открытии воскресной школы и библиотеки при Хорольском училище // Центральный державний історичний архів України у м. Києві, ф.707, оп.27 (1861), спр.69. – арк.1–9.

12. Побірченко Н. С. Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад у другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ століття / Н. С. Побірченко: У 2 кн. – Кн.1: Київська громада. – К. : Наук. світ, 2000. – 307 с.

13. Частный почин в деле народного образования. Сборник статей. – М. : Изд. Московского Комитета Грамотности, 1894. – 361 с.

14. Что читать народу?: В 3 т. – Т.1.: Первый год обучения. – СПб.: Тип. Демакова, 1884. – 785 с.

BIBLIОНРАФІА

1. Abramov Ia. V. Nashy voskresnye shkoly: Ykh proshloe y nastoiashchee / Ia. V. Abramov. – SPb., 1900. – 351 s.

2. Bondar L. Khrystyna Alchevska – orhanizator osvitoi spravy v Ukraini / L. Bondar // Ridna shkola. – 2002. – № 2. – S. 60–62.

3. Vakhterov V. P. Vneshkolnoe obrazovanye naroda / V. P. Vakhterov. – M. : Yzd. Tov-va Y.D.Sыtyna, 1896. – 380 s.

4. Vakhterova Э. О. Как откыт, орhанызоват y vesty voskresnuiiu yly vecherniuiiu shkolu (klassы) vzroslykh v derevne y v horode / Э. О. Vakhterova. – M. : Тур. Y. D.Sыtyna, 1917. – 59 s.

5. Vovk L. P. Hromadsko-pedahohichne spodyzhnystvo v Ukraini (etapy i osoblyvosti) / L. P. Vovk. – K. : TOV „MFA”, 1997. – 178 s.

6. Volfson D. Otchetnost voskresnoi shkoly / D. Volfson. – Tomsk : Tov-vo skoropечатny A. A. Levenson, 1903. – 48 s.

7. K voprosu o byblyotekakh voskresnykh shkol // Russkaia shkola. – 1900. – № 9. – S. 59.

8. Kazantsev P. Byblyoteka voskresnoi shkoly / P. Kazantsev // Russkaia shkola. – 1903. – № 1. – S. 72–78.

9. Mukhin M. Pedahohichni pohliady i osvitiia diialnist Kh. D. Alchevskoi / M. Mukhin. – K. : Vyshcha shkola, 1979. – 184 s.

10. Okulych T. Dobavlenye k katalohu byblyoteky voskresnoi shkoly / T. Okulych // Obshchee delo. – Выр. 1. – M. : Knyzhnoe delo, 1905. – S. 447–479.

11. Perepyska s dyrektorem uchylyshch Poltavskoi hubernyy ob otkrytyu voskresnoi shkoly y byblyotky pry Khorolskom uchylyshche // Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi, f.707, op.27 (1861), spr.69. – ark.1–9.
12. Pobirchenko N. S. Pedahohichna i prosvitnytska diialnist ukrainskykh Hromad u druhii polovyni Kh1Kh st. – na pochatku KhKh stolittia / N. S. Pobirchenko: U 2 kn. – Kn.1: Kyivska hromada. – K. : Nauk. svit, 2000. – 307 s.
13. Chastnyi pochyn v dele narodnoho obrazovanyia. Sbornyk statei. – M. : Yzd. Moskovskoho Komyteta Hramotnosti, 1894. – 361 s.
14. Chto chytat narodu?: V 3 t. – T.1.: Pervyi hod obuchenyia. – SPb.: Typ. Demakova, 1884. – 785 s.

KOLYADA Natalia

Doctor of Education, Professor, Head of Social Education and Social Work,
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

ORGANIZATION LIBRARIANSHIP SUNDAY SCHOOL UKRAINE (SECOND HALF XIX CENTURY – EARLY XX CENTURY)

This article summarizes the experience Sunday school libraries Ukraine in the second half XIX century – early XX century.

Sunday school – a non-traditional educational institutions free of charge for children and adults with training on Sunday (for Jewish students – Saturday) and holidays. First Ukrainian Sunday school was opened on October 11, 1859 in Kiev, Podolsk district premises noble college students of the University of St. Vladimir. An example of the first Sunday school picked members of socio-pedagogical movement of other regions. During the 1859-1862 biennium. Ukraine in the available data, there were at least 115 Sunday (and Saturday) schools, and the revolution in 1917 –112.

Almost all Sunday school from the first day of open their own library, book store which is annually replenished. According to the statistics of all private Sunday schools had their library funds and some of them (eg private Kharkiv female) could compete with many major libraries – reading of modernity.

The author reveals the legal framework, principles and structure of librarianship in Sunday schools, highlighted the formation of book funds, specific critical-bibliographic work in teaching work of Sunday school, etc.

Sunday School Library served as the nerve center extracurricular reading students self-education teachers, critical-bibliographic work of Sunday school and kind of core literacy among the local population.

Forms and methods of work with a book in the school library, tools and techniques of reading literary works, methods of monitoring the read, the principles of critical-bibliographic work of Sunday school of great interest for science teaching. Therefore, the most urgent for further research in this direction is to seek ways of creative use of the experience of Ukrainian Sunday school libraries last in the practice of modern national school.

Key words: Library, Sunday school, critical-bibliographic work, extracurricular reading.

Коляда Наталія Миколаївна – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Koliada_n@mail.ru

Наукові інтереси: Актуальні проблеми соціального виховання (історія і сучасність)

Тел.: 0672883407